

Dr. Priestley József, az unitárius hit bajnoka, a modern kémia atyja.

(Születése 200 éves évfordulójára).

Az unitarizmus angliai hajtásának gyökerei, miként az erdélyi, a reformáció korának talajából sarjadtak, habár csaknem két évszázad kellett, míg végre határozott formát öltött. Európa sok országának szabadelvű vallásos gondolkozója előtt, különösen a katolikus részről megnyilvánult üldözések folytán, ígéretföldje volt a protestánsná lett Anglia. Ennek tulajdonítható, hogy olaszokból, spanyolokból, hollandusokból, franciákból stb. Londonban már 1550-ben a helybeli püspök felügyelete alatt egy ilyen liberális felfogású „idegenek egyháza” alakult, amelynek mintegy 5000 tagja volt. Maga Socinus Laelius is megfordult e gyülekezetben. Az angolok között is számosan voltak, akik antitrinitárius tanokat vallottak s ezért szigorú büntetéssel lakoltak. Az anglikán s az independens egyházakban egyaránt akadtak ilyen hitfelfogásúak, azonban a 16. és 17. században Anglia területén sehol sem sikerült maradandó nyomot hagyni maguk után. Végre a 18. század második felében Angliában is nyílt kifejezésre talál az unitárius gondolkodás, sőt a szerencsés véletlen úgy hozta magával, hogy az egymással éles ellentétben levő anglikán és independens egyházak szabadelvű gondolkodói, habár egyelőre csak szellemileg is, de egy táborban egyesülhettek az unitárius hit és név lobogója alatt. Ez egyesülést, egymásra találást két korszakot alkotó név jelzi az angol unitárius egyház történetében. Egyik az anglikán papból unitárius prédikátorrá lett Lindsey Theophilus, a másik jó barátja, hű munkatársa a presbiteriánus egyházból származó, nagy tudós, Priestley József. Az ő halálíg tartó hű barátságuk mintegy szimbolikus kifejezője volt annak, hogy úgy az államegyház, mint a dissenter egyházak szabadabb gondolkozóinak egy közös, magasabb cél felé kell haladniuk; az ők vallási, szel-

lemi s hitbeni jövendőjük egységes megalapozása felé. Ők ketten nevezték először azt a szabadelvű irányt, — amelynek útját ariánus s szociniánus névvel jelölték előttük Angliában, — unitáriusnak. Ők indították meg határozott irányban azt a folyamatot, amely anglikán, presbiteriánus, baptista egyházközségekben unitárius gyülekezeteket hozott létre, míg végre 1825-ben az angol unitárius egyház szervezetének a kialakulásához vezetett. Ennek a nagy átalakulásnak szellemi vezére, küzdő harcosa, teológusa, hitvallója és — kis hiján vértanuja volt Priestley József.

Priestley a Yorkshire-megyei Birstal Fieldhead nevű községben született 1733-ban, tehát 200 évvel ezelőtt. Apja szabó, szülei mindketten szigorú kálvinisták (presbiterianus). Anyját 6 éves korában elveszítve, nagynénje házában nőtt fel. Nevelőanyja, mint mélyen vallásos lélek, környezetében is azt a szellemet tartotta ébren. Gyermekük és cselédek egyaránt szorgalmas templomlátogatók voltak s az ott hallottakat otthon is megbeszélés tárgyává tették. Nagynénjének az volt a kívánsága, hogy az ifjúból pap legyen s ezért a helység lelkészétől már korán szorgalmasan tanulta a latin, görög s héber nyelvet. A környékbeli papok gyakran tartottak összejöveteleket házuknál s így a gyermeknek korán alkalma nyílt többféle hitfelfogással ismerkedni meg. Ő ösztönszerűen is a szabadabb, liberálisabb felfogásuk mellé szegődött olyannyira, hogy amikor a teológiai tanulmányok megkezdésére Londonba egy olyan intézetbe akarták küldeni, ahol minden 6 hónapban egy 10 tételből álló kálvinista hitvallást kellett volna aláírnia, ő az ajánlatot visszautasította. Szerencsére barátai, papja, tanítója egy szabadabb szellemű intézettel léptek összeköttetésbe Daventryben s idekerült az ifju. Amint később maga is feljegyzi, ennek az intézetnek nagyon sokat köszönhet. A tanulóknak szabadságukban állott kérdéseket tenni fel s véleményt nyilvánítani az előadásokkal kapcsolatban. Priestley ezen megbeszélések alkalmával mindig a legszabadelvűbb szellemet képviselte.

Tanulmányai végeztével presbiteriánus pap lett egy kicsiny falusi gyülekezetben, Suffolkban. Kilátásai nem voltak valami fényesek, fizetése évi 30 font volt, amiből 20-at kosztjáért fizetett. Az egyházközség segélyt kapott a presbiteriánus központtól, ő azonban, hogy függetlenítse magát, erről is lemondott. Nehézségeihez járult az is, hogy bizonyos mértékben dadogott, ami sokat

rontott előadása hatásából. Mindazonáltal nem csügged. Prédikál, gyermekeket tanít, előadássorozatot tart a természetes és kijelentett vallásról. Áriánus hitfelfogása miatt azonban rendre elhidegültek tőle gyülekezete tagjai s így örömmel fogadja 3 évi szolgálat után a ceshirebeli nantwichi gyülekezet meghívását 1758-ban. Itt is rendes iskolát nyit s tanít a hét 6 napján csaknem egész nap. Könyveket szerez be s egyelőre inkább a tanítás szemléltetésére egy kis légszivattyut s egy kis elektromos gépet vásárol.

Innen hívják meg a warringtoni akadémiára (a későbbi oxfordi Manchester College) tanárnak, ahol egy év mulva, 1761-ben meg-nősül. Nagy lelkesedéssel és szorgalommal tanít. Szónoklattani, bibliakritikai, nyelvészeti s történelmi előadásait nagy gonddal írja meg s több közülök nyomtatásban is napvilágot lát. Különösen történelmi előadásai voltak kiválóak és eredetiek. A vakációk alkalmával gyakran fordul meg Londonban. Itt találkozik s ismerkedik meg Franklin Benjammal, ki azelőtt pár évvel végezte kísérleteit az első villámhárítóval s aki az amerikai gyarmatok szabadsága ügyében járt Londonban. Az ő biztatására kezd Priestley bővebben foglalkozni az elektromossággal s nemsokára könyve jelenik meg az „Elektromosság története” címen.

Hat évig tanított a warringtoni akadémián. Ezalatt az idő alatt doktorátust nyert az edinburgi egyetemen s a királyi tudományos akadémia tagjává választják. Sok gyakorlattal, hangos olvasással dadogásából is sokat javult s előadása simábbá vált. Tudása s munkássága mindinkább elismerést nyert, de mégis úgy érezte, hogy az ő igazi hivatása nem a tanári katedrára, hanem a szószékre vonza. Mikor a leedszi egyházközség, amely egyike volt Északanglia legnagyobb és legtekintélyesebb disszenter egyházközségeinek, papjának hívja meg, örömmel enged a hívásnak s új erővel, lelkesedéssel lát a lelkészi munkához.

Itt, ebben a liberális felfogásu, vele mélyen rokonszenvező gyülekezetben Priestley igazi otthonra talált s az itt töltött 6 év alatt emberfeletti munkát végzett. Itt adja ki több Warringtonban megírott munkáját, amelyek közül különösen a történelem köréből irt munkája aratott nagy elismerést. Különös gondot fordít az ifjúság nevelésére s számos kézikönyvet, Kátét ír számukra.

Ebben az időtájban bontakozott ki teljes erejében Wesley

János vezetésével a metódista mozgalom Angliában s annak hullámai Leedsben is megmozgatták a lelkeket; saját gyülekezetéből is számosan csatlakoztak az új mozgalomhoz. Nagy felkészültséggel veszi fel az új irányzattal a küzdelmet szószéken és sajtóban egyaránt. „Felebbezés a komoly és őszinte keresztyenekhez a józan észnek vallási dolgokban való használásáért” című munkája páratlan népszerűsége tett szert s harmincezer példányban közkezen forgott. A város többi lelkészeivel folytatott nyilvános vitái sok új hivat győztek meg a liberális vallásos gondolkodás számára. A sok vitatkozás, az ezzel kapcsolatos állandó olvasás és tanulmányozás rendre Jézus embervoltának a megismeréséhez és vallásához vezette.

Ebben az időben ismerkedik meg az angol unitárius egyház másik, korszakot jelölő nagy emberével, Lindseyvel, aki ekkor még anglikán pap, de lelkében benne ég az elégedetlenség az államegyházzal szemben. Ismerkedésük barátsággá mélyül s egész életükre kihat. Priestley először türelemre, tartózkodásra próbálja bírni reformátor társát, de amikor az régi gyülekezetétől, barátaitól, rokonaitól elszakadva, minden földi vagyonát a gyülekezet szegényei közt szétosztva, neki indul a számára részint ismeretlen, részint ellenséges indulatú Londonnak, hogy ott megalapítsa az első angol unitárius egzházközsége, amely mai napig fennáll s amely az angol unitárius egyház bölcsőjének tekinthető: akkor a már széles körben ismert Priestley minden összeköttetését megmozgatja barátja útjának egyengetésére. S amikor 1774. április 17-én a londoni Essex Street Chapelben mintegy 200 főnyi közönség részvételével megtartották az első unitárius istentiszteletet, Priestley Franklin Benjaminsal együtt örvendezett az első gyülekezetben s profétai lelkesedéssel toborozta a híveket s tovább is állandó érdeklődéssel kísérte a gyülekezet életét.

Otthon tovább folytatja munkáját. Egy folyóiratot indít meg s ad ki „Teológiai Tárház” címen.

Priestley lelkészi, írói és tanítói munkájának fáradságát különböző fizikai s kémiai kísérletekben pihente ki. Ez volt az ő szórakozása, pihenése, felrissülése. Leedsi papsága idején különböző gázokkal végzett kísérleteket. Közel lakván egy sörfőzdéhez, az ott végbemenő erjedést tette szorosabb vizsgálat tárgyává. A sűrített levegőről írott tanulmánya nagy figyelmet keltett Angliá-

ban s Franciaországban egyaránt. Még a szegénység is hasznára vált, mert nem lévén pénze költséges műszerekre, egyszerűsíténi kellett kísérleteit s így azok sokkal olcsóbbak s gyakran ismételtetők lévén, nagyobb pontosságra vezettek a megfigyelésben. Ezen egyszerűítő felfedezései a kísérleti kémiának nagy és értékes szolgálatot tettek. Ezen kísérletekkel párhuzamosan új munkát irt a „Látás, világosság és színek” címen. Itt Leedsben érte az a megtiszteltetés, hogy felhívást kapott Cook kapitánynak a déli tengerekre tervezett második utazásával kapcsolatban, hogy ebben az expedícióban, mint tudományos megfigyelő, vegyen részt. Gyülekezete már a helyetteséről is gondoskodott távolléte idejére, mikor bizalmasan tudtuladták, hogy néhányan vallási felfogása miatt szót emeltek megbízatása ellen, mire ő visszalépett.

Hat évi leeds-i lelkészi munkássága után érte az a megtiszteltetés, hogy egy gazdag, előkelő főúr, Lord Shelburne felfigyelve tudományos munkásságára, annak elősegítése céljából szép fizetéssel könyvtárosnak hívja meg. Priestley nem hagyta kiaknázatlanul ezt a kínálkozó alkalmat. Szorgalmasan lát munkájához s itt ejti meg korszakalkotó kísérletét, amely 1774 augusztus 1-én az oxigén felfedezéséhez vezetett. Sajat leírása szerint e napon a kertben nagyító üvegével bizonyos vegyületekre irányítva, „a levegőnél ötszörte jobb gázot” sikerült előállítania. Ezen év őszén Lord Shelburne-vel a kontinensen utazgatva, egy hónapot tölt Párisban. Ez idő alatt alkalma nyílt megismerni a kor legkiválóbb francia tudósait. Fájdalmasan kellett éreznie, hogy ezek milyen kevésre értékelték a vallást s mennyire csodálkoztak rajta, hogy lehet ő, aki olyan kiváló felfedezésekkel gazdagította a tudományt, pap. Ettől a kínos tapasztalattól indítatva írta meg „Levelek egy filozófus hitetlenhez” című munkáját, amely később Amerikában is kiadásra került.

Ezen alkalmazása idején teleit nagyjából Londonban töltötte, ahol buzgó igyekezettel segítette Lindseyt az ő új egyházközségének erősítésében s gyakran helyettesítette is őt szolgálataiban. Lindsey használta először az angol nyelvben az „Unitarian”, unitárius szót az ő egyháza megjelölésére s Priestley is ezt kezdi használni vita-irataiban vallásos hite jelölésére s nagyban hozzájárult e szónak az angol nyelvben való népszerűvé tételéhez.

Ebben az állásában egész sorozat könyve lát napvilágot. „Értekezések az anyagra s a szellemre vonatkozólag”, a „Szük-

ségszerűség tana megvilágítva". Évről-évre külön kötetet adott ki „Kísérletek és megfigyelések címen”.

Erre az időre esett az amerikai gyarmatoknak az a nagy megmozdulása, amely szabadságharcra vezetett az anyaország ellen s az Amerikai Egyesült-Államok megalakulásával végződött. Nemcsak Angliában, de egész Európában nagy figyelemmel kísérték e harc kimenetelét. Priestley, aki mindig a szabadság barátja volt, s kit Franklinnal való barátsága folytán a személyi érzelmek is Amerikához vonzották, nagy feltűnést keltő röpiratot írt „Amerika közelgő elszakadása” címen. Részint az ebből származott véleménykülönbség, részint szabadságában való korlátoltságának az érzete arra bírta, hogy három évi működés után kilépjen Lord Shelburne szolgálatából. Barátai támogatásával Birminghambe ment egyelőre azon tervvel, hogy barátai segítségével tudományos kísérleteit tovább folytassa. Azonban nem tudott sokáig magánember maradni. 1780-ban papnak hívják Birmingham egyik legtekintélyesebb New-Meeting nevű dissenter eklézsiájába, amely egyházközség „Church of Messiah” címen ma is Anglia egyik legvirágzóbb unitárius gyülekezete.

Itt adja ki két alapvető teológiai munkáját: „A kereszténység megromlásának a történetét” és „A Jézusra vonatkozó ősi nézeteknek a történetét”.

Ezekben a munkáiban tulmegy minden előtte levő angol szociniánuson s teljes unitárius szellemben ír. Kimutatja, hogy az őskereszténység tisztán unitárius felfogású volt s azok a tanok, amelyek később keletkeztek a pogány filozofiának a keresztény gondolkodásra gyakorolt megrontó hatásából keletkeztek. Kijelenti, hogy Krisztusnak ortodox értelemben vett imádása tiszta bálványimádás. E két kötetet egy harmadikkal egészíti ki „A keresztény vallás története” cíművel. E három munkáját tekintik legalapvetőbb teológiai műveinek. Különösen első kettő óriási megmozdulást s rendkívül élénk vitatkozást váltott ki úgy Angliában, mint külföldön. Hollandiában Dort nevű városban a városi hóhérral égettették meg e könyveket s Angliában is sorozatos támadásokat intéztek ellene.

Priestley derekasan állotta a küzdelmet, az „Unitárizmus Védelme” címen évkönyveket adott ki s ezen védekezése idején tette ismertté Angliában az unitárius nevet. Különösen egy Dr.

Horsley nevű pappal volt sok vitatkozása szóban és írásban, kit végül is, mint az egyház védőjét, püspökké neveztek ki. Büszkén írja Priestley egyik híve „ezzel mindaketten visszavonultak a küzdelemből, Priestley győzelmével s Horsley püspöki süvegével.” Priestley bátor vitatkozására sokan figyeltek fel s csatlakoztak az unitárius mozgalomhoz különösen a dissenter egyházak tagjai közül.

Priestley 11 évi birmingham-i papsága idején nagy események zajlottak le a világtörténelemben. Az amerikaiak szabadságharcuk győzelmes beveződése után megalkották Az Amerikai Egyesült-Államokat s amíg a világ ennek örvendezett, új szabadságharc tüze lángolt fel, a francia forradalomé. A világ ismét két részre oszlott. Egyik, amelyik félt a tűz elharapózásától s görcsösen ragaszkodott az élet addigi formáihoz, a másik, mely e tűznek fényétől várta az általános emberi szabadság világának hajnalhasadását. A közvélemény Angliában is két csoportra oszlott. A konzervatívok és az állam-egyház aggódva igyekszik gátat vetni a csatorna tulsó oldaláról hömpölygő áradatnak, míg a disszenteretek szabadságuk s egyenlőségük teljes kiforrását várták a megmozdulástól. Az ellentét a két párt között mind élesebbé váltott. Priestley sohasem titkolta a francia forradalom iránti szimpátiáját, így hamar szálla lett a konzervatívok szemében. Vitatkozásai s különösen két alapvető teológiai munkája az anglikán papságot rég maga ellen ingerelte. A politikai feszültség villamossággal telített légköre alkalmasnak mutatkozott most a durva leszámolásra. A parlamentben az államegyház lerombolójának, köztársaság pártinak állították be. Istentelenséggel vádolták. Karrikaturák, pasquilusok gunyolták ki. Az anglikán papság ellene prédikált. „Átkozott Priestley”, „Le a presbiteriánusokkal” feliratokkal kréztázták be a falakat, kerítéseket. Ilyen hangulatban közeledett július 14-e a Bastil bevételének évfordulója, melyet Birmingham-ben a forradalommal rokonszenvezők politikai dinnerrel szándékoztak megünnepelni. Priestley-t előre figyelmeztették, hogy veszedelem készül ellene s ezért otthon maradt. Este rémült emberek jelentették, hogy templomát és környékét egy részeg tömeg támadta meg, benne mindent felégették s összetörték. A tömeg elől alig tudott elmenekülni. Felgyújtották házát, kidobálták, elégették könyveit, összetörték tudományos műszereit, összetépték kézira-

tait. Ezrekre menő tömeg vett részt a rombolásban, amelynek dühe kiterjedt híveire, barátaira s a többi unitárius érzelmű gyülekezetek templomaira. Három napig tartott a papságtól felbujtott tömeg dühöngése a hatóság hallgatólagos beleegyezésével, sőt pénzelésével, míg végre a környékből öszpontosított katonaság vetett véget e rémuralomnak.

A tudományos világ mély együttérzése és részvéte kárpótolta Priestley-t e barbár sérelemért. Angol s francia tudományos intézetek fejezték ki vele való együttérzésüket s küldötték el pénzbeli segítségüket. A franciák új köztársaságuk diszpolgárává választották. Azonban ellenfeleinek gyűlölete, rossz-akarata nem csökkent irányában. Egy időre Londonba megy, hol egy gyülekezet papjának hívta meg, de nem sokáig marad. Miután fiai Amerikába mentek, ő is nemsokára követi őket. Nagy ünnepléssel fogadják New-Yorkban s Philadelphiában, ahol papnak is meghívják, de ő fiaihoz megy Northumberlandbe.

Itt is tovább folytatta tudományos és teológiai munkásságát. Négy hatalmas kötetben írja meg bibliakritikáját. „Mózes intézményeinek a hindukéval való összehasonlítása“, „Sokrates és Jézus tanainak összehasonlítása“, „Az ősi zsidók felfogása a jövő államról“ című munkái mind Amerikában láttak napvilágot.

Tíz évet töltött Priestley Amerikában a legteljesebb belső megelégedéssel s állandó munkában. Lakóvárosában: Northumberland-ben unitárius gyülekezetet alapított s nagy szerepet játszik a philadelphiai első unitárius gyülekezet megalapításában is. Gyermekeitől s unokáitól körülvéve halt meg 1804 február 6-án 71 éves korában.

Munkásságának széles mezejéről, sokoldalúságáról fogalmat nyújthatnak felsorolt művei.

Priestley teológiai munkásságának s felfogásának legfőbb kifejezője „A kereszténység megromlásának története“, amelyen hosszú ideig munkálkodott s végül birminghami papsága idején adott ki. A munka három részre oszlik. Az első a Jézusra vonatkozó hitfelfogások történetével foglalkozik. Nyomon kíséri azt a kialakulást, amely fokozatosan Jézus istenségében nyer kifejezést. A második részben a megváltás, kegyelem, eredendő bűn, predesztináció tanaival foglalkozik. Érdekes, hogy amíg minden más tanításában kimondottan unitárius csaknem a mai értelemben,

az ő filozófiai szükségességről szóló tanában fél uton van az unitárius szabadakarat és a predestináció kálvini tana között. A könyv harmadik részében a keresztény szertartásokkal és szakramentumokkal foglalkozik, nyomon követve az ezzel kapcsolatban kialakult tanokat. Ezeket a sarkalatos hittani tételeket helyezi eredeti forrástanulmányok alapján az unitárius hifelfogás megvilágításába. Ezen leplezetlenül őszintén kinyilvánított hifelfogás nyomán bosszút esküszik ellene az ortodoxia s mivel érvekkel tovább a harcot nem bírta, a birmingham-i barbár rombolással igyekezett elhallgattatni. Vitatkozásaival, könyveivel megmozgatta a vallásos közvéleményt s nagy hatással volt arra, hogy az angol unitárius gondolkodás, amely csak hamu alatt lappangó tűz gyanánt égett, nyílt kifejezést talált szóban, írásban, unitárius egyházközségek alakulásában s magának az unitárius szónak a köztudatba való bevitele által. Európaszerte ismert tudományos hírnevével nagy szerepet játszott abban, hogy az új mozgalom maga felé vonzotta nagy gondolkodók érdeklődését.

Mint nevelő gyakorlatban, szóban és írásban nagy küzdelmet folytatott annak érdekében, hogy a klasszikus és biblikus tárgyak mellé a történelem, földrajz, természettudományok megfelelő teret nyerjenek a tanításban, ami korában merész ujtás volt.

Természettudományokban elsősorban az akkor még alig ismert villamossággal foglalkozott. Franklinnal való barátsága csak fokozta eziránti érdeklődését. Leeds-i papsága idején közel lakván, egy sörfőzdében gyakran végzett megfigyeléseket az erjedés következtében keletkezett sűrített levegővel. A gázokról írott tanulmányáért külön kitüntető érmet kapott a királyi akadémiától. Ezen kísérletei között új és mai használatos eljárást talált fel a gyümölcs rothadástól való megvédésére. Az ő találmánya a világszerte ismert és használt szódavíz.

Hosszu időközön át nagy probléma volt a természettudósok előtt, hogy nem romlott el teljesen az emberek, állatok lehelletétől, a földön rothadó organikus anyagoktól a levegő. Priestley hosszas kísérleteket folytatott a víznek, fénynek, melegnek, hidegnek, sűrítésnek, ritkításnak, a talajnak s végül a növényeknek a levegőhöz való viszonyáról. Sok kísérlet után sikerült felfedeznie a növények levegőtisztító és javító szerepét, ezáltal korának legnagyobb biológiai s kémiai problémáját oldva meg. Egy-

szersmind pontos készüléket szerkesztett a levegő jóságának (oxigén tartalmának) a megállapítására. Ezáltal sikerült a levegőre vonatkozó ilyen kísérleti eljárások mérésénél az addig használt égő gyertyát s szerencsétlen egereket mellőzni. Végül kutatásainak koronája az oxigén felfedezése, ami úgy a kémiában, mint a tüdőgyógyászatban döntő fontosságú, korszakalkotó. Számos felfedezése közül ezek a legszámottevőbbek. Nem hiába nevezték el tehát a modern kémia atyjának.

Nagyságát mutatja, hogy a legnagyobb vallási s politikai elfogultság sem tudott ártani emlékének. 1874-ben az oxigén felfedezésének 100 éves évfordulója alkalmával Birmingham városa a város főterén szobrot állított emlékének a városházával szemben. Érc-alakja ott áll kezében nagyító üvegével, némán is hirdelve, hogy a gyűlölet, elvakultság és indulat csak tovatűnő rossz álmom, amelyre eljön a józanság felébredése, az igazi érdem elismerése. Születése 200 éves évfordulóját bensőséges melegséggel ünnepelte meg az angol tudományos világ, az angol, amerikai unitárius egyházak s különösen azok az egyházközségek, amelyekben paposkodott. Emléke legyen a mi számunkra is hirdetője az erős hit, a törhetetlen kitartás, a lankadatlan munka mindenenek legyőző erejének.¹

Kövári Jakab.

¹ Források : Rutt : *Life of Priestley*. Dr. H. Gow : *The Unitarians*. Dr. E. M. Wilbur : *Our Unitarian Heritage*. Emily Sharpe : *Four Unitarian Lives*. The Inquierer.

Hittani tanulmányok.

II. Unitárius hittan.

4. §. Az unitárius hittan lehetősége ; az unitárius köztudat ; subjektivizmus és objektivizmus az unitarizmusban. Egészen különleges megvilágítást kíván az a kérdés, hogy vajjon egy unitárius hittannak mi a sajátos feladata, minő jelentősége van akár az egyes hívő, akár a közösség, mondjuk az egyház életében ? Hogy ez a kérdés külön megvilágításra szorul annak magyarázata az, hogy a liberálizmus, mely a 19-ik században nemcsak a politikai életben, hanem a teológiában, beleértve a protestáns teológia tekintélyes részét, uralkodóvá lett, az unitárius körökben egész különleges módon éreztette hatását. Mig ugyanis a másik két protestáns felekezet a liberálizmusnak kétségtelenül tisztító elviharzása után is igyekezett átmenteni a régiből, ami még átmenthető, noha ez formában és tartalomban lényeges átalakuláson ment át a legtöbb helyt, addig az unitarizmus a liberálizmusnak és a vallási felvilágosodásnak fényes eredményeit és hatását a maga javára elkönyvelve, megelégedett evvel s mind ritkábban próbálta meg hittani, illetve dogmatikai nézeteit egységes rendszerbe kifejteni.

A másik két protestáns egyházat nagyban segítette régi teológiai irányzatának fenntartásában az, hogy már megalapítóik szilárd formába öntötték egész hitrendszerüket. Az unitárius egyház megalapítójának munkássága ebben a tekintetben befejezetlen, ami az ő életének körülményeiből könnyen megérthető.

Ettől eltekintve azonban más okai is voltak annak, hogy az unitárius hit nagyobb, rendszeresebb összefoglalásával elég ritkán találkozunk. Az állandó elnyomatás és az unitárius gondolat célzatos üldözése tartózkodóvá tette hitelődeinket abban, hogy vallásuk igazságait összefoglalva a nagy nyilvánosság elé bocsássák. Innen érthető, hogy a magyar unitáriusoknak szinte egyetlen na-